



# КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ: Чому український Мефістофель Кирпатий?

Володимир Винниченко справді був *enfant terrible* доби українського модернізму. Він споневажив шановані святощі, порушив усталені норми, спровокував чимало конфліктів, і, попри те, спромігся стати не лише одним із зачинателів вітчизняного урбаністичного роману та жанру антиутопії, наймовірно популярним драматургом, а ще й творцем нової екстравагантної моралі «чесности із собою». «З фаху свого тираноборець», тобто у слововжитку тієї епохи, нелегал і «професійний революціонер», зробив також політичну кар'єру, очоливши 1917 року Генеральний Секретаріат Центральної Ради.

Десятки романів і п'єс, багатотомний щоденник, мемуари, статті — і в багатьох текстах ідеться таки ж про потребу бути чесним із собою. Кредо нової етики сформульоване ніби просто: «Роби, що хочеш, коли тебе не мучать докори сумління». Тільки так зостанешся чесним із собою та вільним від влади зіпсутого суспільства. Пікантності тут додає ще й те, що Винниченко кілька років учився в університеті Святого Володимира на... правничому факультеті, тож мусив добре розуміти нежиттєздатність такої етичної системи. Знаменита формула мала насамперед епатувати зненавиджених буржуа, бо у своїх творах письменник якраз переважно демонструє

крах застрашливого теоретичного постулату й торжество глибинних людських почувань та інстинктів.

Датовані 1916 роком «Записки Кирпатого Мефістофеля» належать до його романів морального експерименту. Автор і сам не боявся ставити досліди на собі, то захоплюючись нудизмом і вегетаріанством, то втікаючи від цивілізації в сільську землеробську ідилію. Постає головного героя, успішного київського адвоката Якова Михайлюка, можна сприйняти як, сказати б, паралельну біографію, проекцію кар'єри, якої й зрікся письменник. Михайлюк у юності віддав данину романтиці революції, але згодом знайшов власну нішу в соціумі, який мріяв зруйнувати. Про минуле розповідає (а текст написаний від першої особи) ніби й без жалю чи каяття; так чи так — перед нами тепер Кирпатий Мефістофель. Мефістофель, бо, як і класичний спокусник, любить випробовувати міцність людської віри в добро. Яків Васильович, здається, став колекціонером межових ситуацій та екстремальних досвідів. Але чому Кирпатий? Не лише через форму носа, а ще й через непослідовність у служінні злу. Радше йому хотілося б утвердитися в торжестві світлих сил, однак ілюзіями себе тішити не хоче. Насправді його інтерес до людей годилося б вважати письменницьким, однак принаймні в романному сюжеті про мистецьку кар'єру не йдеться.

Один із перших епізодів, у якому розкривається колекціонерська пристрасть нашого спокусника, — це зустріч із колишнім соратником по партійній роботі. До успішного, впевненого в собі Михайлюка приходить змучений злигоднями Нечипоренко: щойно звільнений після багаторічного заслання, він просить допомогти з якоюсь посадою, бо тяжко бідує з родиною. Колись він «царював на мітингах» і викликав

повсюдну повагу. Але за нових обставин постає зніченим маргіналом, доведеним до межі вбогости запобігливим прислужником, залежним від ласки пана. Успішний Михайлюк бачить у Нечипоренковій долі ніби варіант власної, якої уникнув, хоча заплачена ціна іноді видається йому завеликою, а докори сумління все ж озиваються.

Адвокат роботу обіцяє: «Так би мовити, дипломатичного характеру. Треба, розумієте, поїхати в один город і вмовити одного чоловіка, що абсолютної істини на світі немає і що світ є не що інше, як тільки наша уява. [Ось ще один пародійний пасаж, алюзійний щодо суб'єктивістських філософських течій, які пристрасно дебатувалися на рубежі століть. — В. А.] Простішими словами, дорогий мій, треба, щоб цей чоловічок змалював на суді деякі речі так, як ми їх уявляємо собі. А щоб це легше було зробити йому, ви допоможете йому. Це все ж таки праця — направляти свою уяву по іншому напрямі. А кожна праця оплачується. Агітатор із вас добрий, і вам це легко буде зробити. Як ви на це, га?»». Підлість пропозиції не приховується, а рішуча відмова з вигляду жалюгідного й зломленого приятеля Михайлюка таки дуже радує.

Принаймні для його гостя бути чесним із собою означає не спокушатися злом і пам'ятати про докори совісти.

А наш експериментатор незворушно вислуховує Нечипоренкові звинувачення і нагадування про ідеали молодости, на висоті яких не всі вміють утриматися. Звичайне ніби, трохи аж надто пафосне протистояння ідеаліста й негідника,

однак же найцікавіше далі. Бо невдовзі Яків Васильович влаштує знедоленого прохача на гарну посаду, віддячивши за послугу власними грішми, і зберігає своє добродійство в таємниці. Згодом він регулярно передаватиме гроші знову відправленому на заслання колишньому соратнику. Отже, спокусник Мефістофель був радий переконатися, що закони добра ще не всіма розтоптані, а зло таки не всепереможне.

Середовище революціонерів, яке він дуже добре знав ізсередини, під пером Володимира Винниченка не аж таке однозначно героїчне. Письменника цікавлять не лише ідейні, але й психологічні причини, які змушували зробити саме такий життєвий вибір.

І йому самому, і всій його генерації складно було поєднати соціальну та національну складову визвольного руху, захоплення марксизмом — і боротьбу за українську державність.

У романі йдеться про перше десятиліття нового, ХХ століття, коли народовольська романтика вже стала набутокм історії, а українська молодь почувалася дезорієнтованою. Схожі інтонації звучали тоді, до прикладу, і в неймовірно популярних «Айстрах» Олександра Олеся, з їхнім мотивом побитих передсвітанковим морозом квітів, які сприймалися символом занапащеного, незреалізованого покоління. І, ще виразніше — у датованому 1900 роком «Епілозі» Лесі Українки:

Старі мечі поржавіли, — нових  
ще не скували молодії руки.

Усе затихло в заціпенінні, не було ідей, які поривали й захоплювали:

Порікування дрібних камінців  
наводило оспалість і досаду;  
минув час оргій, не було вінців,  
і на вино не стало винограду.

Без цього контексту (до речі, цікаво розглянутого в романі Віктора Домонтовича «Доктор Серафікус») не зрозуміти позицію Кирпатого Мефістофеля, його ставлення до минулого. Михайлюк із тих, хто від «гріхів молодости» відрікся, хоча свого часу був найзапальнішим агітатором і вмів переконати слухачів. Однак у старшому віці його, здається, більше цікавлять ненасильницькі методи й способи поліпшення недосконалої світобудови.

І з художніх текстів, і зі щоденників Володимира Винниченка знаємо, що він глибоко й послідовно переймається проблемами реформування патріархальної сім'ї.

Тож Мефістофелеві оцінки незрідка пізнаються як авторські, суголосні зі щоденниковими роздумами письменника. І сама «чесність з собою» найчастіше вивіряється у родинних стосунках. Патріархальний шлюб видається страшною в'язницею, у яку люди потрапляють на довічний термін. Тюрма може бути галасливою й скандальною, часами, навпаки, її опановує безмовна байдужість і затамована взаємна ворожість, але щасливих варіантів у Винниченка немає ніколи.

У «Записках

Кирпатого Мефістофеля» оповідач стає свідком таки  
пекельного розладу подружжя, коли двоє людей руй-  
нують не лише життя одне одного, але й майбутнє  
дітей.

Приват-доцент філософії Панас Павлович з'являється у мешканні Михайлюка, ніби вирвавшись із якогось ворожого полону. Зनावісний, п'яний, з незастебнутими гудзиками й обличчям, яке «здається пожованим, брудним і дурноватим». Вимагає негайно почати процес розлучення, бо дружину, яка багато років тероризує його, а тепер ще й шантажує жінку, котру наш філософ щиро кохає, терпіти більше не годен. На всі доводи про неможливість мешкати разом і про потребу по-новому облаштувати життя благовірна Панаса Павловича посилається на священне кредо: «Я стою за незломність шлюбу».

Причому Винниченків персонаж розглядає свій випадок радше як типовий для тодішнього середнього класу. «Запевняю вас, запевняю! Що таке наші жінки, жінки професорів, відомих адвокатів, письменників, лікарів, інженерів, як не паразити, як не досмертні грабіжники своїх чоловіків, як не павучихи, що пожирають своїх самців?»

Звинувачення жорстокі та й, може, не в усьому справедливі, але рубіж століть — це якраз доба, коли структура старосвітської родини починає стрімко мінятися. Жінки виходять у публічний простір, починають здобувати вже фахову освіту, а не вишкіл у пансіонах благородних панянок, де готували до кар'єри нареченої й господині. В 1896 році перша українка, Софія Окуневська, отримує університетський диплом лікарки у Цюриху (єдиний натоді

заклад, куди приймали жінок). Започатковується мережа навчальних закладів для «другої статі», вона завойовує позиції на ринку праці. Згодом ці процеси неймовірно прискорить Перша світова війна, коли дружини й сестри вимушено зайняли посади мобілізованих і виявили, що непогано дають собі раду. Жінка біля домашнього вогнища ставала все очевиднішим анахронізмом.

Панас Павлович вважає себе заручником, жертвою хатньої тиранії. Громадська думка одностайно засуджує бажання створити нову сім'ю, не останньою чергою тому, що безпорадна покинута жінка не матиме засобів до існування. Натомість насильство за ширмою благопристойного шлюбу швидше замовчують і сприймають як даність: тут уже жінці нема до кого апелювати про приниження й побої, бо її саму швидше звинуватять, аніж підтримають.

Володимир Винниченко не боїться представляти своїм читачам несподівані, десь навіть застрашливі ґендерні інверсії, деконструювати базові коди класичної реалістичної літератури XIX століття. Саме він виявився одним з найсміливіших та найбезоглядніших у перегляді того, що психоаналітична теорія називала перебільшенням материнського інстинкту та материнського авторитету в традиційній культурі.

З одного боку, відданість дітям і піклування про них проголошувалися чи не вродженою, апріорно даною рисою, а «недостатність» жертвовної відданости перетворювала жінку в очах загалу майже що у відразливого монстра. Водночас владна мати часто нівечила долі своїх дітей,



позбавляючи їх права вибору, добиваючись непотрібного тотального контролю просто тому, що поза цією родинною владною роллю у неї ніяких інших варіантів самореалізації не існувало.

Винниченко багато говорить про нові моделі відповідального батьківства. В романі його герой власний досвід одразу ж універсалізує: ««Любов матері, любов матері, любов матері, ах, любов матері!» Та брехня! Батьки, так-так, батьки більше, дужче, благородніше люблять своїх дітей. От візьміть, пригадайте сім'ї своїх знайомих, от візьміть, і ви побачите, що батьки люблять, по-справжньому люблять, а матері тільки по-собачому». Це «по-собачому» мало б означати, що жінка дбає переважно про тілесні, побутові потреби дитини, але мало чим може допомогти, коли йдеться про соціалізацію й опанування простору поза домашнім обширом, бо й сама не знає законів його функціонування й відчувається заляканою маргіналкою.

До того ж діти часто стають знаряддям у боротьбі дорослих за сфери впливу. Змучений домовою війною філософ Панас Павлович застерігає приятеля. «Ах, голубе, ви щасливий чоловік, — каже він, трохи заспокоївшись: — Ви не знаєте, що то таке бути батьком. Ви не знаєте, що то за страшне чуття, як воно не піддається ніякій контролі, ніякій логіці. Чорт його знає, що за сила! Я вам заздрю: вільний, самотній, незалежний. Ніколи не майте дітей, а коли захочете мати, то... будьте обережні, ох, будьте обережні!» Так ніби йдеться про якусь катастрофічну загрозу.

«Страшну», ірраціональну силу продовження роду Володимир Винниченко демонструє часто. Відсутність дітей для його персонажів здебільшого стає мало не обсессивною проблемою. Ось і в «Записках

Кирпатого Мефістофеля» всюдисущий фланер Михайлюк підглядає, як у київському парку обраниця Панаса Павловича, шляхетна красуня Олександра, грається з чужими дітьми, пригощаючи їх ласощами. Її мрії про материнство перекреслює патріархальний припис непорушності «святого таїнства» шлюбу, хоч би той шлюб обернувся-таки катастрофічними бідами. А в пізнішій драмі «Закон» схожа сцена в парку розігрується вже за участі чоловіка. Якраз у «Законі», з його екстравагантним, як на початок ХХ століття, сюжетом про сурогатне материнство, могутність інстинкту продовження роду продемонстровано найвиразніше. Сильна жінка, Інна, хоче взяти свою долю у власні руки: коли не може народити дитину, то заплатить комусь за послугу. Трагікомічні сценки, в яких вірна дружина змушує свого вайлуватого, інфантильного чоловіка залицятися до секретарки, мало не свічку тримає, коли вони кохаються, — таки знахідка драматурга. Але у фіналі вся блискуче зрежисована багатоходівка валиться. Біологічна мати категорично відмовляється віддати немовля, батько після нетривалих вагань іде «на голос» новонародженого, а нездалій комбінаторці зостається тільки визнати свою поразку в протиборстві зі всемогутнім природним **законом** і згодитися на запропоновану кругосвітню подорож.

Відколи жінка ставала все вільнішою у стосунках поза домом, чоловіки почали частіше перейматися правом власності, вимагаючи певности щодо свого батьківства. Для Винниченкових прихильників сексуальної революції ці сумніви обертаються ненастанною мукою. Дозволяючи «сильній» статі необмежену свободу вибору партнерок, вони ладні чи не замкнути дружин у келіях, аби лиш знати, що

діти продовжують таки ж їхній рід. От і наш Кирпатий Мефістофель ходить назирці за маленьким сином приятеля, з дружиною котрого якимсь переспав, усе шукаючи подібності Андрійка із самим собою. Але природа лукава: раз хлопчиків ніс видається достоту «Мефістофельським», а назавтра — геть несхожим. І ніяких доказів адвокатові тут не допевнитися. (Уже в наступному мистецькому поколінні, у двадцяті роки, ця Винниченкова проблематика стане об'єктом вишуканої модерністської пародії. Так, Микола Куліш просив постановників «Народного Малахія» гримувати виконавця головної ролі Амвросія Бучму «під Винниченка», аби глядачеві очевиднішою відкрилася пародія на спроби витворити «нову людину» з новою таки ж мораллю: і Яків Михайлюк, і Малахій Стаканчик цим переймалися, причому обидва десь брали на себе функції Бога, у смерті якого впевнював своїх сучасників духовний батько європейського модернізму Фрідріх Ніцше. Того ніцшевської надлюдини пробував до себе приміряти і Кирпатий Мефістофель, то інша справа, чи завжди вона йому пасувала. А найбільш серйозним і беззастережним у питанні запевненого батьківства й убезпечення від жіночої невірності став знаменитий герой Віктора Домонтовича. Доктор Серафікус в однойменному романі запраг мати дитину... «зовсім не турбуючи у цій справі жінку». Маючи лише досвід гомосексуальних стосунків, він повірив у можливість магічного зачаття, прикметник «вагітний» безпроблемно вживав у чоловічому граматичному роді, а запеклу мізогінію плекав якнайпослідовніше.)

Родина розглядається як середовище, у якому важливими стають владні

стосунки, колізії сили й слабкості, а за інструменти й засоби підпорядкування іноді ведеться виснажлива повсякчасна боротьба.

Найсильнішим аргументом у суперечках між непримиренними домашніми ворогами у Винниченкових сюжетах не раз стають спроби викрадення дітей. Їх трактують як власність і водночас як потужний важіль психологічного тиску. Навіть приват-доцент університету, філософ-гуманитарій не бачить у такому вчинкові чогось забороненого. У хатній війні всі засоби добрі. І ось двоє освічених, інтелегентних чоловіків (те, що йдеться про філософа й адвоката, надає ситуації особливої пікантності в контексті діагностики хворої цивілізації, а водночас і випробування нової моралі, яка мала би бути кращою за стару) вриваються в квартиру, брутально вихоплюють переляканого Діму, змушеного обирати між мамою й татом, і вважають за можливе розпорядитися майбутнім хлопчика на власний розсуд. Аргумент Панаса Павловича, що дружина-міщанка (під поняття міщанства тоді підпадали найбезневинніші речі, аж до квіткових вазонів на підвіконнях) не зможе належно виховати сина, не надто переконує, бо він так само не створює належних умов. Не може не дивувати й готовність пожертвувати вже й так нібито «зіпсутою» Галею: виглядає, донька менше важить для порятунку батьківської гідності.

Утім завжди залишатися безстороннім спостерігачем і колекціонером Винниченковому героєві не вдалося, він мусив переконатися, що межі свободи визначаються для людини самою її тілесністю. У Винниченковому щоденнику знайдемо численні роздуми про те, що сучасна родина стає дисфункційною

і потребує реформування. Для позначення сексуальності автор навіть придумав окремий графічний символ. Виношував і плани написати роман, цілковито присвячений саме проблемам шлюбу. Деякі щоденникові уривки виявилися якраз заготовками до «Записок Кирпатого Мефістофеля».

У любовний трикутник тут введено двох жінок, одна з яких ніби не має жодних шансів боротися за прихильність самовпевненого нарцисичного Михайлюка. Він саме переживає піднесене кохання. Зустрівши в середмісті Києва красуню в білому капелюсі, спершу домагається її прихильності чи не зі спортивного азарту. (Сцена знайомства написана знов-таки з винятковим пародійним іронічним блиском. Мефістофель хоче зіграти шаблонну роль романтичного коханця під балконом прекрасної дами; бракує хіба серенади під гітару, яка розбудила би всіх сусідів на Маріїнсько-Благовіщенській. Однак же нічне чатування спричинює не лише сердечні муки: хочеться спати, допікає голод, болять ноги від незручної пози, та ще й треба відкуплятися від набридливих дворників.) Виявилось, що можна зректися романтичного слововжитку, відмовитися від пафосу, але вберегтися від стріл підступного амура не вдається сливе нікому. Він називає дівчину «Білою Шапочкою» і сподівається від цього кохання душевного оновлення, обнадійливих змін самого свого ества. Та що там, задумується навіть про професійну етику, про те, чи може адвокат захищати клієнта, погляди й цінності якого не поділяє, як і про потребу відмовлятися від брудних судових справ. Усе ніби має закінчитися щасливо, на перешкоді цьому взаємному коханню нічого не стоїть. Далі сюжет, проте, розвиватиметься за законами бульварного, а не психологічного роману.

Білій Шапочці протистоїть «дама в чорному». Навіть їхнє знайомство самому оповідачеві здається розіграним за законами низькопробного жанру. Оце вміння персонажа спостерігати себе збоку й оцінювати власні дії ніби стороннім незацікавленим поглядом якраз і стає в романі Володимира Винниченка потужним засобом іронії, яка зрівноважує іноді задовгі теоретизування. Михайлюк бачить на вулиці жінку, що свариться зі своїм малим сином, хлопчина кидає їй в обличчя образливі слова і в нестямі біжить, не помічаючи трамвая. Чоловікові якимось дивом вдалося встигнути вихопити жертву з-під коліс. «Цей мій «геройський» учинок, чисто як у бульварних романах, служить добрим приводом до знайомства. Я рекомендуюсь дамі, дама мені, й ми, гаряче обмірковуючи всі можливі наслідки необережності Кості, її хлопчика, жахаючись і щохвилини зиркаючи на нього, помалу йдемо вулицею».

Знайомство переростає в не надто обтяжливий флірт, а спостерігаючи за невпорядкованим існуванням жінки, котра сама виховує сина, несвідомо калічачи його вдачу постійними докорами, істериками й скандалами, раціональний адепт «чесности з собою» й відповідальної поведінки не раз дякує долі, що не він батько цієї дитини.

Героям, котрі вибудовують жорсткі раціональні структури й сподіваються вбгати життєве розмаїття у їхнє прокрустове ложе, письменник завжди готує жорстокі й апріорі програшні випробування.

Інстинкти й почуття трощать теоретичні побудови, не лишаючи каменя на камені.

Серед найсильніших емоцій Винниченко здебільш вирізняє материнську. Вона буває й руйнівною, і спасенною, але чи не завжди визначальною для розв'язки екстравагантних сюжетів. А затягується тугий вузол у кількох його творах появою небажаної дитини. Сама небажаність іноді визивно й беззастережно прокламується, а іноді інфантильного батька швидше можемо засуджувати за «ненадання належної допомоги». Останній варіант розігрується у найвідомішій, очевидно, Винниченкової п'єсі «Чорна Пантера і Білий Медвідь». Там батьківські почуття підпорядковуються мистецькому служінню: художник Корній Каневич вважає, що його мистецтво — над усе, сім'я — лише засіб, тож продавати незакінчену картину задля порятунку хворого немовляти категорично відмовляється. В обстоюванні естетичних вартостей і пріоритету краси він принаймні послідовний аж такою мірою, що пропонує дружині здобути гроші, продавши своє тіло. Рита на таку жертву не спромоглася, дитина помирає, і ось тоді осиротіла мати перетворюється на Немезиду, отруївши себе й чоловіка та порізавши на шматки ненависне полотно.

У Кирпатого Мефістофеля все складається прозаїчніше. Він сподівався відкупитися, заплативши за аборт, але лікарі відмовилися від операції з міркувань загрози для життя жінки. Появу немовляти гордий ніцшеанець сприймає як споневаження власної гідності й наругу над свободою вибору. Він цієї дитини не хотів, це насильство, а насильству можна протистояти будь-якими засобами. До того ж Клавдія Петровна не цілком відповідає й важливим для Мефістофеля критеріям психічного здоров'я. У стосунках із сином вона виглядає швидше невротичною

особистістю. Зацікавлений філософією й поетикою натуралізму, Винниченко охоче застановляється над колізіями спадковости, а турбота про здорових нащадків стає значущою складовою «чесного з собою» героя. Народжувати дітей треба зі старанно вибраною партнеркою, аби не засмічувати генофонд людства. Модна наука евгеніка, серед іншого, премудро доводила тоді, що жінкам, котрі здобувають освіту, треба рішуче заборонити мати дітей, бо вони виснажують життєві сили інтелектуальними заняттями й тим самим сприяють деградації майбутніх поколінь. Та й загалом дарвіністська психіатрія була певна, що істерія передається лише по жіночій лінії (її й називали тоді «хворобою дочки») й відповідні діагнози уникала ставити чоловікам.

Оте саме «роби, що хочеш, коли тебе не мучать докори сумління» спонукає Мефістофеля діяти рішуче. Сцена задуманого дітовбивства знов же усвідомлено цитатна, інтертекстуальна. Михайлюк тримає голе немовля перед потоком морозного повітря з розчиненого вікна, сподіваючись, що такого випробу неочікуваному нащадкові не витримати. Але хлоп'я лише перечхало застуду, і тут уже батько-садист розмірковує, чому ж героєві Мопассана схожа акція вдалася успішно. Довелося повторити спробу, і тоді емоція враз руйнує раціональну схему. Лякаючись викриття, невдатний експериментатор притискає голе тільце до грудей — і враз упевнюється, що нічого дорожчого за цю крикливу істоту в нього немає і не буде. Добро і зло самі по собі розрізнилися на шкалі вартостей, мабуть, під впливом суто тілесного відчуття й досвіду, і, можна думати, у цей момент Яків Михайлюк остаточно позбувся мефістофелівської частини свого ества. Одна справа давати поради



ближнім, а інша — самому переступити заборонену межу. Окрім інстинкту чи, в іншому слововжитку, любові до дитини, його, можна думати, спонукала до одруження з «чорною дамою» Клавдією Петровою ще й вірність одному з постулатів чесності з собою, адже йшлося про нову мораль, яка оздоровить хворий, занедбаний соціум.

У можливостях насильницького перевороту й захоплення влади він, пригадуємо, розчарувався, обстоюючи потреби реформування суспільних інститутів, насамперед сім'ї.

Тож відповідальне батьківство мусило стати усвідомленим і **вільним** вибором якраз отієї пошукуваної нової людини.

Та й Біла Шапочка зреклася свого кохання, не бажаючи знедолювати дитину. Отже, у фіналі роману йдеться вже не про свободу й необмежене право вільного вибору, а про взаємну відповідальність. На принципі «роби, що хочеш, коли тебе не мучать докори сумління» суспільство могло б існувати лише за умови, — цілковито, зрозуміло, нереалістичної — якби всі ми були ідеальними людьми з глибоко вживленими моральними нормами. Врешті, такі норми пропонувало християнство, яке за визначенням мало об'єднувати (навіть етимологічно *religio* — це зв'язок) громаду. Але в ситуації, коли Бог помер і ніякі цінності більше не згуртовували європейців, творці нових систем наштовхувалися на сенси складності, які годі було враз збагнути, тим більше справитися з їхніми викликами.

Творець концепції абсолютної свободи вибору визнав у фіналі експерименту поняття відповідальності,

як і те, що сексуальна революція та реформа патріархальної сім'ї пов'язані з культурною роботою й поступовими змінами на всіх рівнях суспільного організму. Вкрасти дитину простіше, ніж її виховати. Яків Михайлюк обирає врешті еволюційний, а не революційний варіант. Ні, дива не сталося, «чорна дама» не стала його великим коханням. Але синові батько розповідає вечорами казку про Білу Шапочку. І спільні вечори стають найщасливішими у його житті. Принаймні це хай не аж таке вже неймовірне щастя не ґрунтується на злочині. Більшого Кирпатий Мефістофель досягнути не зміг.

*Віра Агеєва*